

TÜRK DESTANLARI VE DEDE KORKUT[1]

H.B. Paksoy, D. Phil.

"Menim hikmetlerim dana (bilgin) isitsin Sozumu destan kilib maksadina yetsin."

Orta Asya'nin Yese sehrinde, bugunku Kazakistan'da yasamis ve gomulu olan Ahmet Yesevi'nin (olumu (M.S. 1167) Hikmet adli kitabinda[2] yukarda yazili oldugu gibi yer alan bu beyit, Turk destan turu'nun gucunu gostermesi bakimindan onemlidir. Buyuk unlu dusunur Yesevi'nin, oz dunya gorusunu ogrencilerine aktarmaya calisirken, destanlari kendi hikmetlerinden daha guclu ve ustun saydigini anlatir.

Destanlar Turklerin dusunce, kimlik ve yaraticiliginin en onemli temel taslarindan biridir. Bununla birlikte, destan sozcugunun tanim olarak Turkce'ye odunc alinmasi, Turklerce bu kendini dunya'ya anlatim ve gelecek kusaklara ogut turunun ilk yaratildigi yuzyillardan cok sonra yer alan bir olaydir. M. S. 732 yillarinda dikilen Kultekin anitlari bu kendini anlatim turunun ilk orneklerinden biri olup, bu anit'i diktiren Bilge Kagan, anit'in uzerindeki yazitlarda kendini tanittikten sonra, tanik olduran ve Ortadogunun bir bolumunu icine alan) slamiyeti kabul ettikten sonra, Iranlilari hakimiyetleri altina almislardi. Bu olay, Iranlilarin kendi dil, kultur ve benliklerini buyuk ocude kaybetmeye baslamalarına sebep olmustur. Iranlilarin bir toplum olarak ortadan kalkmasi anlamina gelecek olan bu tehlike'yi zamaninda goren Fars sair'i Firdevsi, eski Iran destanlarini toplayarak (Turk Gazneli devleti icinde otuz yil sure ile calisarak) manzum Sahname'yi yazmistir. Onsozune de "Sahname'yi Farsca yazip, Iranli'yi dirilttim" diye kayit koyup, hakli olarak boburlenmistir. Sahname'de Iranlilarin bas dusmani olarak gosterilenlerden biri Afrasiyab olarak adlandirilmis olup, Kasgarli Mahmut'a gore (M. S. 8ci yuzyilda dikilmis, yukarida adini verdigimiz) Turk anitlerinde adi gecen Turk Alp Er Tunga'dan baskasi degildir. Boylelikle, Kasgarli Mahmut da, 11ci yuzyilda Turk destanlarinin onemine deginmistir. Bu tarihler sonrasinda (Yesevi Hikmet kitabini yazdigi siralarda) Turk sav ve jir'larina, destan da denilmeye baslanmistir.

Turk'un "kendini anlatim ve gelecek kusaklara ogut turu" uzerine Bati Turkleri tarafından yapilmaya baslanan calismalar ise, cok yenidir. Ziya Gokalp ve calisma arkadaslari bir sure bu konu'ya egilmislerdir.[10] Turk destanlarinin bilimsel olarak incelenmesi yolunda ilk adimlari atanlardan biri ise Prof. Zeki Velidi Togan olup, 1931 yilinda Atsiz Mecmua'da yayinlanan dort makalesinde yazdigina gore:

Milli destanlar, tarihi vakalari tasvirten ziyade, milletin yuksek milli duygularinin yansitan, tamami veyahut az cok tarihe mustenit bir ideal alemi gosteren halk edebiyat eserlerinden ibarettir. Milli destanin meydana gelmesi icin uc merhale gerekir: 1. Destani ruhlu bir milletin cesitli devirlerindeki macerali hayatini halk sairleri ufak parcalar halinde soylerler; 2. Milletin butununu ilgilendiren bir olay, bu cesitli destan parcalarini bir odak noktasi etrafinda toplar; 3. Sonunda, millete buyuk bir medeni hareket olur ve o sirada cikan aydin bir halk sair'i, bu parcalari toplayarak milli destani yaratir. (Fars, Yunan ve Fin destanlari boyle meydana gelmistir).

Prof. Togan'a gore, Turkler, ikinci devri birkac kere gecirmislerdir.

Butun Turk milletinin mefkuresini ve dusuncelerini bir yere toplayan destanlar butun Turk milletini birlestiren Oguz ve Cengiz vekayi gibi hadiseler dolayisi ile husule gelmis fakat ucuncu devre'ye girmeyip buyuk bir halk sair'i tarafından tesbit edilerek muntazam milli destan seklini alamamis ve uful edip gitmistir. Bizde bu buyuk destanlarin ancak enkazi vardir.[11]

Nihal Atsız'ın 1951 yılında yazdığına göre de:

Togan, Danışmend Gazi ve Seyid Battal Gazi hikayelerini, konularını Anadolu'daki slam-Bizans carpsmaları sırasında Emevi ve bilhassa Abbasi ordularındaki Türk unsurları arasında doğmuş olacakları düşüncesini ileri sürmüştür.[12]

Arap ordularının (İran'dan sonra) Orta Asya ya girmelerinden sonra, yeni bir Arap edebiyatı türü de ortaya çıkmıştır. Dini şahsiyetlerin meziyetleri ve din uğruna yaptıkları fuhatları öven bu tür'e "menkıbe" adı verilmiştir. Sav ve jir'lardan tam anlamıyla ayrı olan bu menkıbeler'in konuları dini dir. Kahramanları cöğünlukla Arap'tır. Menkıbelerde yapıldığı anlatılan işler genellikle insan yetenekleri dışındadır, ve onlara ancak Rufailer karışır. Cöğünlukla masal gibi anlatılırlar. Anlaşıldığına göre, bu nitelikleri dolayısıyla Prof. Togan menkıbe saydığı eserleri destan tanımı içine almamıştır.

Bu menkıbe türünün bir başka dalı da, bir bölüm Türkler Müslümanlığı kabul ettikten sonra "gazavat" adı altında görölmektedir. Dolayısıyla, Sav ve jir'lardan gelen, kocaklama ve kopuzlama olarak adlandırılan Türk destanları ile diğerlerini, özellikle menkıbe ve gazavatnamaları karıştırmamak gerekir.

Onasya'ya 11ci yüzyıl içinde yerleşen Türkler, "Kocaklamalar" yazmaya başlamışlardır. Bugün bildiğimiz Koroglu da bu kocaklama türünde ve düzenindedir.[13] Bu kocaklamaların, Togan'ın da belirttiği gibi, birinci basamakta kaldığı görölmektedir. Dede Korkut'un içinde anlatılan olayların, kagıda çekildikleri yüzyıllardan çok önce'ye gittiğini, ve Dede Korkut'un Asya'nın Doğusundan Batı'ya gelen Türklerce getirildiğini biliyoruz.[14] Bunun gibi, Koroglu'nun daha önce (ve başka ad ile) var olup olmadığı bugüne kadar koklu olarak araştırılmamıştır.

"Ana Bağımsizlik Destanları," yeni destanların yaratılmasına da yardımcı olurlar. Çocuklar, ozanların söylediği destanları okuyarak, dinleyerek buyurlar. Birkaç kusak sonra, uruglarına yeni bir yagi sataşır. Delikanlılar arasında destanlarda adı geçen alp'in yerini alacak olanlar çıkar. Kavgayı, vurusu, destanlarda sözü geçen değerler yoluna, ancak günün gerekleri ve yolları ile yaparlar. Ozanlar ve tarihçiler de, bu yeni alp'i kutlamak için yeni destan yazarlarken, eski destanlardan parçaları da yeni destan'a katarlar. Böylece, yeni alp'in eski topraktan geldiğini gösterirler.

Sözünü ettiğimiz "Ana Destanlar," "kurtuluş ve bağımsizlik destanları"dir. Bir urug, boy, oymak ya da "el" in kendine sataşan yagi'yi aldedip bağımsizliğini korumasının dile getirir. Destan yaratıcıları, durup dururken komsularına el kaldırmazlar, ama, gerektiğinde kendilerini korumasını bilirler.

Bu "el," urug ve oymak'ların mutlu günleri de vardır. Evlenme toylarında, bağımsizlik destanlarına ek olarak, uzun Yar-Yar lar da söylenir. Aradan bir kusak geçtikten sonra, bu Yar-Yar lar kendi başlarına bir destan görünümünü de alabilirler. Bir süre sonra, bu Yar-Yar lar kısaltılarak bebeklere, küçük çocuklara da anlatılır ki, böylelikle masallar doğmuş olur. Bununla birlikte, "kurtuluş destanları" olmaz. "Ana destan" olarak yasar, yasıtırılır. Yaratıcıları ile birlikte yolculuk ederler, yeni ellere vardıklarında da yeni yer adları bu eski destanlara girebilir. Destanlar, icinden çıktıkları toplumun en karanlık günlerinde bile yüreklerde yatan umitleri dile getirirler:

Bana imkan verin, serkes hayaller Babam heykelini dikti yadima Ta ki aciz kalsin yıllar, simaller O'nu çıkarmasın imanından

Bana imkan verin, serkes hayaller Bağıslayın Babama nurlu bir destan Ta ki aciz kalsin yıllar, simaller O'nu unutmaya kalmayın imkan[15]

Türk destanları üzerinde Prof. Togan'dan önce çalışanlar arasında, Rus çarlığı memurlarından olan, Alman doğumlu ve doktorasını Almanya'da tamamlamış olan Wilhelm Radloff da vardır. Radloff 19. yüzyılın ikinci yarısında Kazan şehrinde başlayarak Orta Asya'ya dolmuş ve Türk destanlarının ancak parçalarını ciltler halinde St. Petersburg'da bastırmıştır.[16] O yıllarda yurtdışında olan Rus kanunları gereğince, destanların büyük bir bölümlerini kitabına almadığını bugün yaptığımız araştırmalar sonucunda biliyoruz.[17] Abubekir Diveyef[18], Gazi Alim[19], Hamid Alimcan,[20] N. Katanov (1862-1922)[21] gibi konuya eğilen yerli aydınlar, Radloff'un tersine, kendi canlarını hiç'e sayarak Türk destanlarını kâğıda aktarmış ve bastırmayı başarmışlardır.[22]

Yukarıda da belirtildiği gibi, destanlar yalnız atalar sözlerini günümüze aktarmakla kalmazlar. Destanlar, yaratıcılarının öz değerlerini, benliklerini de dünya'ya tanıtır. Bu yol'dan, uluslararası ilişkilere büyük ölçüde katkıda bulunurlar. Destanlar, sahiplerinin mayasını korur, bozulmasını önler, ileride bu mayanın arılabilemesi için saklarlar.

Bu yönde Dede Korkut ile ilgili ilk çalışmaların ve Dede Korkut'un diğer dillere yapılan çevirilerinin dokümanı ayrıca yayınlanmıştır.[23] Ek olarak, son on yıl içinde Azerbaycan'da Dede Korkut mayasını saklamak ile ilgili çalışmaların artmakta olduğu da görülmektedir. Bunların arasında ilk gözüme çarpanları aşağıya dokuyorum: T. I. Hacıyev and K. N. Veliyev Azerbaycan dili tarihi: Ocherklar va materiallar (Baku: Maarif, 1983); Azerbaycan İlimler Akademiyası, Filologiya Institutu, Azerbaycan filologiya masalaları No. II Dede Korkut (Baku, 1984); Kemal Abdullaev, "Dede Gorkut Siirleri" Azerbaycan 1980, No. 7; Azamat Rustamov, "Dada Gorkut'la bağlı yer adları" Alm va Hayat, 1987, No. 9; Mirali Sayidov, "Dada Gorgut gahramanlaryning kokunu dusunurken" Alm va Hayat, 1987, No. 10; Penah Halilov, "Kitabi-Dede Gorgud'un cografiyasi" Alm va Hayat, 1988, No. 8; Kemal Veliyev, "Bir daha Dada Gorgut Siirleri hakkında" Azerbaycan, 1981, No. 11; Bekir Nabiye, "Epik zhanr va muasir hayat" Azerbaycan, 1986, No. 7; Akif Huseyinov, "Nasrimiz va kecmisimiz" Azerbaycan, 1982, No. 10; "Mevzumuz: Tarihimiz, abidalarımız, darsliklerimiz" Azerbaycan, 1988-1989. [Zemfira Verdiyeva, Arif Hacıyev].

Molla Nasreddin dergisinin yayınlanmaya başlayacağı ağızdan kulaga fisildanıp duyulunca, bir mustakbel okuyucu, Molla Nasreddin dergisinin kurucusu Celil Memmedkuluzade'ye bir kutlama mektubu ve yayınlanması dileği ile şiirler gönderir. Molla Nasreddin dergisinin 7 Nisan 1906 günlü ilk sayısında da, Celil Memmedkuluzade, karşılık yayınlayarak teşekkür eder: "yolladıklarınızı bir evvelki sayımızda yayınlamak isterdik.[24]

Celil Memmedkuluzade gibi, biz de belirtelim: Butun bunları bir önceki toplantıda söylemek isterdik.

Memmedkuluzade'nin de demek istediği gibi, siz yazmadıkça, söylemedikçe, dünya ilgi gösteremez.

KAYNAKLAR:

- 1. Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığınca, International Research and Exchanges Board katılımı ile düzenlenip, Baku'daki Akhundov Devlet Kutuphanesinde Haziran 1992 yer alan "ABD'de Azerbaycan ile İlgili Bilimsel Çalışmalar" toplantısında okunan bildiri'dir.
- 2. Ahmet Yesevi, Hikmet (İstanbul, 1299).
- 3. Necib Asim, Orhon Abideleri (İstanbul, 1341/1925); H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları (İstanbul, 1936-1941) 4 cilt. Diğer dillere çevirileri ve incelemeleri için, bak

T. Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic (Bloomington, 1968). Indiana University Uralic and Altaic Series, Volume 69.

- 4. Kasgarli Mahmut, Diwan Lugat at-Turk (DLT). Kasgarli Mahmut'un yasami ile ilgili bir arastirma icin, bak: Kahar Barat, "Discovery of History: The Burial Site of Kashgarli Mahmut" AACAR BULLETIN (of the Association for the Advancement of Central Asian Research) Vol. II, No. 3 (Fall 1989). Cf. H. B. Paksoy, Editor, Central Asia Reader: The Rediscovery of History (New York/London: M. E. Sharpe, 1994) DLT un bilinen tek el yazmasi Istanbul Millet Kutuphanesi (Ali Emiri, Arabi), No. 4189 da kayitlidir. Diwan Lugat at-Turk'un ilk kez 1917 yilinda Istanbul'da bulunmasi ve ilgili olaylar icin, bak M. Sakir Ulkutasir, Kasgarli Mahmut (Istanbul, 1946). DLT un ilk basim'i Istanbul'da, 1917-1919 yillari arasinda Kilisli Rifat [Bilge] tarafından yapilmistir. Ilk Turkce cevirisini: B. Atalay, Divanu Lugat-it-Turk (Ankara, 1939-1941). Ilk Ingilizce cevirisini: R. Dankoff with J. Kelly, Compendium of Turkic Dialects (Cambridge: Mass, 1982-1985).
- 5. H. B. Paksoy, ALPAMSH: Central Asian Identity under Russian Rule (Hartford: Connecticut, 1989). Association for the Advancement of Central Asian Research Monograph Series.
[URL http://www.ukans.edu/~ibetext/texts/paksoy-1/](http://www.ukans.edu/~ibetext/texts/paksoy-1/)
- 6. Z. V. Togan Oguz Destani: Resideddin Oguznamesi, Tercume ve Tahlili (Istanbul, 1972).
- 7. F. Sumer, "Oguzlara Ait Destani Mahiyetde Eserler" Ankara Universitesi DTC Fakultesi Dergisi 1959; a.g.y., Oguzlar/Turkmenler (Istanbul, 1980).
- 8. H. B. Paksoy, "Alpamys zhene Bamsi Beyrek: Eki at bir dastan" Kazak Adebityati (Alma-Ata) No. 41, 10 Ekim 1986. Fadli Aliyev tarafından, Ankara'da yayinlanan Turk Dili No. 403, (1985) den aktarilmistir.
- 9. Paksoy, ALPAMYSH.
- 10. Ziya Gokalp, Turkculugun Esaslari (Istanbul, 1968).
- 11. Z. V. Togan, "Turk Milli Dastaninin Tasnifi" Atsiz Mecmua, Mayis, Haziran, Temmuz, Eylul, 1931.
- 12. Nihal Atsiz, Turk Tarihinde Meseleler (Istanbul, 1975). Sayfa 157.
- 13. Yayinlinmisler arasinda, bak: Koroglu. Yayina hazirlayan, M. H. Tahmasib (Baku, 1975); Koroglu Antep Rivayeti. Y. H. Huseyin Bayaz (Istanbul, 1981); Pertev Naili, Koroglu Destani. (Istanbul, 1931); Koroglu ve Dadaloglu. Y. H. Cahit Oztelli (Ankara, 1962); P. Kichigulov, Koroglu Hakkinda Sohbet. (Ashkabad, 1978); a. g. y. Koroglu Eposunun Poetikasi Hakkinda. (Ashkabad, 1984).
- 14. Bu konu'da calisma yapanlarin arasinda, bak: Memmed Dadaszade, "Dede Korkut destanlarida Azerbaycan etnografiyasina dair bazi malumatlar" Azeraycanin Etnografik Mecmuasi (Baku) No. 3, 1977. Ingilizcesi icin, bak: Soviet Anthropology and Archeology (New York) Vol. 29, No. 1 (Summer 1990).
- 15. Sakir Cumaniyaz, Muhbir (Taskent) Kasim, 1982.
- 16. W. Radloff, Proben der volksliteratur der Turkischen stamme sud sibriens (St. Petersburg, 1866- 1907) 18 cilt. On cild'i Turk agizlarinda, geri kalanlar Almanca ve Rusca cevirieleridir.

- 17. H. B. Paksoy, "Cora Batir: A Tatar Admonition to Future Generations" *Studies in Comparative Communism* Vol. XIX, Nos. 3&4 Autumn/Winter 1986; L. Branson, "How Kremlin Keeps Editors in Line" *The Times* (London) 5 January 1986) P. 1; Martin Dewhurst and Robert Farrell, *The Soviet Censorship* (Metuchen, New Jersey, 1973); M. T. Choldin, *A Fence Around the Empire: Censorship of Western Ideas under the Tsars* (Durham, 1985); B. Daniel, *Censorship in Russia* (Washington, 1979).
- 18. A. A. Divayef, *Alpamis Batir* (Taskent, 1901).
- 19. Gazi Alim "Alpamis Destani" *Bilim Ocagi* (Taskent) No. 2-3, 18 Mayıs 1923.
- 20. Hamid Alimcan, *Alpamis destani* (Taskent, 1939). Latin harfleri ile.
- 21. Z. V. Togan'in *Hatiralar* (Istanbul, 1969) kitabinda yazdigina gore, N. Katanov Altay yoresinden baptiz edilmiş bir Sagay Turk'u idi. Ek olarak, bak: S. N. Ivanov, Nikolai Federovic Katanov (Moskova, 1973).
- 22. H. B. Paksoy, *Alpamysh*.
- 23. H. B. Paksoy, "Introduction to the Dastan Dede Korkut" *Soviet Anthropology & Archeology* (New York) Vol. 29, No. 1 (Summer, 1990). Cf. *Central Asia Reader*.
- 24. Molla Nasreddin (Tiflis) *Sayi 1*, 7 Nisan 1906. *Yeni baski* (Baku, 1988). Bak, H. B. Paksoy, "Elements of Humor in Central Asia: The Example of the journal Molla Nasreddin in Azarbaijan." *Turkestan als historischer Faktor und politische Idee*. Prof. Dr. Erling von Mende (Ed.) (Koln: Studienverlag, 1988). Ek olarak bak: Aziz Mirahmedov, *Azerbaycan Molla Nasreddin'i* (Baku, 1980); Gulam Memmedli, *Molla Nasreddin* (Baku, 1984); Mirza Elekber Sabir, *Hophopname* (yayina hazirlayan) Memed Memedov (Baku, 1980); Ali Nazmi, *Secilmis eserleri* (yayina hazirlayan) Firidun Huseyionov (Baku, 1979).